ԳԵՂՕՆ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻՆ

Զօն առ երջանկայիշատակ Մը-խիթար Աբրահայը՝ որուն հայ լեզուին մատուցած բարիքը ան-փոխարինելի եղաւ։

Մ. Ա.

Ո՞վ հայ լեզուս իմ մայրենի,
Սօսեաց անտա՛ռ դուն երգասաց,
Արեւաբոյր սո՛ւրբ մեղեդի՝
Զոր բարբառեց նախ ի՛նքն՝ Աստուա՛ծ...։

Քընա՛ր սիրոյ դուն ներդաշնակ
Ոսկեհնչիւն լա՛ր տաղերգու,
Սրտի տրոփիւն, բերնի գգուանք,
Բիւրեղաձայն հայո՛ց լեզու...։

Մեր շրթներուն վրայ ծաղկած
Դուն սիրագեղ, անոյշ բարեւ,
Ականջներուն մէջ՝ բերթքուա՛ծ,
Սրտերուն խոր՝ ջերմիկ արեւ...։

Շո՛ղ խըտացեալ, լոյսի կոհակ,
Խոր արձագանգ բիւր դարերու,
Զրվիժային անմա՛հ ճըւագ,
Յաղթերգ, սիրերգ, դուն հա՛յ լեզու...։

Երէկ տրտո՛ւնջ էիր տըկար,
Հայ պանդուխտին հեծէը գաղտնի,
Այսօր՝ մրոո՛ւնչ արիաբար
Ու ծագէ ծագ որո՛տ շանթի...։

Քու մրմունջով ողբերգական
Հայ մամիկն իր սուգը հըծծեց,
Մինչ արդ շունչովդ պողպատաձայն՝
Հայ ռազմիկին զէ՛նքն ես անշէջ...։

Երբեմն հըծծի՛ւն էիր ցաւի,
Բարբարոսին նետին թիրախ.
Հիմա նողփի՛ւն ջինջ ու ծաւի
Զուլալ ջուրի պէս կենսուրախ...։

Հայ մանուկին շրթներուն վրայ՝
Մօր կաթին հետ հոսէ՛ անեղծ
Ու զերթ մասո՛ւնք հոգեհրմայ՝
Դի՛ր հոն խորհուրդդ աստեղամերձ...։

Վարուժաններ ու Բաֆֆիներ
Թող բիւրեղներն իրենց մտքին՝
Ծաղիկներու այս այգաջեր՝
Բանան անոնց մատաղ սրտին։

Ո՞վ հայ լեզու, հո՛ւնչ կենսալիր,
Խայտա՛ սիրով, խայտա՛ անվերջ,
Հայն ըսփիւռքի՝ իր տարագիր
Կարօտն օծէ քո՛ւ շեշտիդ մէջ։

Ու թող խօսնակն Երեւանի
Քու հարազատ բառերով հեշտ,
Զորս ծագերուն տարաշխարհի
Յաղթանակներ թըւէ անվերջ։

Ու հոռվե՞լն հայ մըշակին
Ի՛ր իսկ սրտի ակօսներուն
Ցանէ՛ յոյզեր արեգնային՝
Քու շեշտերուդ բերքով բեղուն...։

Մեհեանեներէն դիցաբընակ,
Մինչեւ ի վա՛նք նգնաւորի,
Սազին թելով հեշտանըւագ՝
Սայաթ-Նովու կամ Քուչակի,

Կամ բընարով երգչին Գողթան,
Բամբիռներով, փողով ցնծուն,
Թնդիւններով շեփորաձայն
Կամ Նարեկի հեծքով օծուն՝

Թրթռա՛, թրթռա՛, թրթռա՛ յաւէ՛տ,
Զրվիժային ո՛ւժ դաշներգու,
Բի՛ւր դարերու թաւալին հետ
Հնչէ՛ անվերջ, անմա՛հ լեզու...։

ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ

25 – 1 – 1950 *Փարիզ*

ԳԹԱՑԷ՛Ք ԱՆՈՆՑ

Այս մութ ճամբուն նեղ անկիւնին՝ գրկապինդ
Հէք երկուորեակ մանուկներ
Աղքատութեան բարձին վրայ՝
Մեռան նօթի, պաղ քարերը լըգելէն։
Անոնց դէմքին, անոնց ա՛լ մութ աչքերուն՝
Վերջալոյսի երանգն անգամ չըմընաց.
Հովերէն պաղ այս ձըմեռուան հառաչին
Կը թըրթռան բաց աչքերնուն թարթիչներն։
Ո՜հ, գըթացէ՛ք...
Կ'անցնին անկէ անայլայլ
Մուշտակներու մէջ տաքուկ
Կընիկներ լուռ՝ ժըպտելէն.
Կ'անցնին ծերեր, պարմաններ
Դէպի կըռիւն հէք կեանքին.
Չեն նայիր թէ այդտեղ իրենց ոտքերուն՝
Արշալոյսներ են մարեր։
Ո՜հ, գըթացէ՛ք...
Ձայնը մեռնող պառաւին
Երկարեցաւ պատերուն մէջ ծերպերէն ներս դըռներուն։
Ո՜հ, գթացէ՛ք...
Ու անցորդին սիրտը դարձեալ միշտ խաղաղ
Զառաւ կայծ մ'իսկ գըթութեան։
Ո՜հ, գըթացէ՛ք, գըթացէ՛ք...
Ո՜վ բընութիւն, դուն որ կ'ոռնաս սարերուն,
Հովիտներուն, դաշտերուն

Քըղանցքին վրայ լեռներուն
Այս իրիկուն, թող ես հոգիդ, թող ես քու
կեանքըդ ըլլամ
Այս մարգկութիւնն գինիին մէջ ալ արբչիս
Կ'երգէ անփոյթ, ցաւագար։
Թող սըրտերուն մէջ մարած
Կանթեղները կանթեղները ես վերշրեմ
Եւ մեռնողին՝ որ դեռ ունի կայծ մը հին,
Անոնք զընեմ սըրտիս վրայ՝ վառեմ պատրոյգը
խըղճիս.
Ես, կը գըթամ...
Ըլլամ յաւէտ սայլը քըշող միշտ տըխուր
Մեռելատարն այս գիշեր...
Մարդը մերժեց շարժել գիակն աղքատին
Ճամբուն վրայ, խրճիթներուն, անսընար
Մեռածներն այդ խոնաւութեամբ նեխեցան։
Թող տուր ինծի, ով բընութիւն մրրկոտ,
Հողը ըլլամ ես անոնց
Մէջըս թաղուին, քանի չունին անկիւն մը այս
աշխարհին.
Գուցէ անոնց դիերով
Հոգիս ամի, մագիլ մ'ըլլայ արծիւի
Որ սըրտերուն այդ գծնէ
Երակները ճանկոտէ
Արիւնոտէ զայրագին։
Ձի կը լըսեմ ես կըրկին
Ճամբուն վրայ, մեռելներուն շրթներէն՝
Ո՜հ, գըթացէք. եթէ հացը մերժեցիք
Հող մը գոնէ մեզ տըւէք։

Ե. ՆԱՑԻՐԵԱՆ

Օգոստոս 1949.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՍԵԼՃՈՒՔԵԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

(*Շար. Բազմ.* 1950. *Թիւ* 1–2, *էջ* 14)

ԻԲՐԱՀԻՄԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Տուղրիլ–բէկը մոռցած չէր թէ Հայոց աշխարհը «անտէր» ու «անպաշտպան» է, անկէ միանգամ ընդ միշտ դուրս քշելու Յոյները, որոնց դէմ վրէժի նոր առիթ մը ներկայացեր էր, Անի քաղաքին եւ Իբերիոյ կուսակալը Քատաքալոն Քեքոմէնոս, զոր հայ պատմագիրները Կամենաս կը կոչեն, ուղեր էր, 1048–ին, բիւզանդական բազուկին ուժը ցոյց տալ Սելճուք Թուրքերու ձիաւորներու դունդի մը, որ կը պատերազմէր իր սեփական շահին համար, իբր առաջապահ դունդ Սելճուքներու պաշտօնական տիրապետութեան։ Իրեր պաշտօնական «դուքսը», որ բիւզանդական անարի զօրավարներուն մէջէն կը փայլէր իր զինուորական տաղանդով, իրեն օգնութեան կանչելով Բուլղար Ահարոն, Վասպուրականի կուսակալը, ռազմագիտական ճարտար դարձուածքով մը յաջողեր էին ջախջախել Թրքական դունդը, Մեծ–Զաբի գետին ափերուն վրայ, որ այդ կողմէն Վասպուրականի սահմանը կը կազմէ։ Գունդին մնացորդները փախան դէպի լեռներու ուղղութեամբ բռնելու համար Պարսկա–Հայաստանի ճամբան, որ այդ ժամանակ Խոյ գաւառն էր, Ուրմիոյ լիճին հիւսիս–արեւմտեան կողմը։

Վրէժի հակահարուածը չուշացաւ։ Տուղրիլ–բէկ, որ կը պատրաստուէր Իրաք–Աճէմին դրաւելու, 1049–ին աւելի մեծ արշաւախումբ մը պատրաստեց, ոմեն արշաւանքի մը պատրաստեց, ոմանք կարծեցեր են թէ ընտանիքին հրամանատար կարգեց իր ընտանիքէն զօրավար մը, Իբրահիմ–Ինալ, իր խորթ եղբայրը(16)*, զոր հայ պատմագիրները Արբէէմ կը կոչեն*(17)։

Առնելով արշաւանքին լուրը, Քատաքալոն Քոքոմէնոս սպայապետներու ժողովի մը առջեւ բերաւ փրկարար առաջարկ մը, որ էր, ազդեցիկ հակայարձակում մը սկսիլ մուսուլման հողի վրայ, գործելով փոխ–վրէժի աւերումներ, այդ կերպով փակելու համար ասպատակողներուն ճամբան, ինչպէս որ անոնք սովոր էին ընել քրիստոնեայ հողերու վրայ։ Սակայն Բուլղար Ահարոն, հաւանօրէն ներքինացեալ

---

(16) *Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց. Ծանօթութիւնք Բ. Հատ. Ստեփաննոս Օրբէլեանի «Պատմութիւն Սիւնեաց»,* էջ 315։
(17) *Ուռհայեցի, Մատն Ա.* էջ 120։

մը, դէմ կեցաւ այդ դաղափարին, առաջարկելով ամրանալ բերդերու մէջ, բռնելով պաշտպանողական դիրք։ Բիւզանդացի երկու զօրավարները, դիտնալով իրենց դունդերուն տկարութիւնը, օգնութեան կանչեր էին դաշնակից վրացիները, որոնց պիտի հրամայէր Լիպարիտ իշխանը; սերունդ Օրբէլեան տանը, աւելի հզօր Վրաստանի մէջ, քան Բագրատ Դ. Թագաւորը։ Օրբէլեան իշխանը, որ կ'ուզէր իր բերելիք օգնութիւնը սուղի ծախել, տեղէն չշարժեցաւ։

Երբ այս բանակցութիւնները կը կատարուէին, Թուրքերը կ'անցնէին Վասպուրականը եւ կը թափանցէին Բասեան դաւառին մէջ, հասնելով մինչեւ մեծ դաստակերտը, որ է՝ Վաղարշաւան։ Սարսափեցաւ հայ ժողովուրդը, տեսնելով տափաստաններու այս մարդիկ, «որոց երիվարք — կ'ըսէ ականատես Լաստիվերտցին — արագունք իբրեւ զարծուիս, եւ ամբակք նոցա իբրեւ զվէմս հաստատունք, աղեղունք լարեալք, եւ սլաքեալ նետք նոցա, գօտեւորեալք բաջապէս, եւ անլուծանելի ունելով զխրատս կօշկաց»[18]։

Իբրահիմ–Ինալի բանակը, որ յոյն պատմագիր Կեդրենոսի համեմատ՝ կը բաղկանար իբր հարիւր հազար քաջամարտիկներէ, որոնց մէջ կային նաեւ պարսիկներ[19], «քանդեալ ապականեցին, — կ'ըսէ Լաստիվերտցին, — դաւառս քան եւ չորս սրով եւ հրով եւ գերութեամբ»։ ապա կը յաւելու։ «Ողորմագին եւ բազում ողբոց արժանի է պատմութիւնս։ Որք իբրեւ զառիւծս ընթացան, եւ իբրեւ կուրիւն առիւծուց անողորմաբար արկին ըստ դիակունս բազմաց դէջ դաղանաց եւ թռչնոց երկնից»[20]։ Արիւնով կշտացած եւ աւերով յափրացած՝ Տուղրիլ–բէկի հորդանները եւ դարձան։

Բայց անոնք տեսեր էին, որ ոչ միայն Վասպուրական հարուստ եւ արդաւանդ երկիր մըն էր, այլ նաեւ Հայաստանի բոլոր նահանգներն ալ, յափշտակութեան եւ կողոպուտի բաց դաշտեր էին, ուստի, պէտք էր միշտ ախորժակը սուր պահել։ Եւ Լաստիվերտցին կը դրէ դարձեալ։ «Շարժեալ միւսանգամ մրուր դառնութեան լի բարկութեամբ ի տանէն Պարսից՝ ահագին ծփանօք, և եկեալ հեղաւ յընդարձակ դաշտն Բասենոյ եւ Կարնոյ»[21]։ Այս տեղերէն, « հեղեղատին ցայտուկները » բռնեցին երկրին չորս անկիւնները, արեւմուտքէն՝ մինչեւ Խաղտեաց դաւառը, հիւսիսէն Սպեր և մինչեւ Տայոց եւ Արշարունեաց ամուր տեղերը, հարաւէն մինչեւ Տարօն, Հաշտենից դաւառները եւ Խորձենի անտառը[22]։ Անապատի այս դաղանները տասն եւ չորս օր կանգ առնելէ վերջ, ջուրերու հեղեղներուն պէս ծածկեցին լեռները եւ մացառուտ վայրերը։

Ահաւոր էր աղեղնաւոր եւ սուսերամարտիկ զինուորներուն բացած տեսարանը։ Անոնք ոչ ծերերու խնայեցին, ոչ մանուկներու, ոչ կիներու, ապականելով ամէն ինչ։ «Մեր քաղաքները, կ'ըսէ ականատես պատմիչը, աւերուած, տունները այրած, ապարանքները հրախառն եւ մոխրախառն, եւ արքունաչէն սրահները աճիւնացած։ Մարդիկ հրապարակներու վրայ կոտորուած, կիները տուներէն դերի եկած, կաթնատուն տղաները քարի դարնուած, պատանիներու դեղեցիկ դէմքերը թառամած, կոյսերը հրապարակներու վրայ անարգանքով նետուած, երիտասարդները ծերերու առջեւ սրախողխող եղած։ Ծերերու պատուական ճերմակ մազերը արիւնշաղախ, եւ անոնց դիակները թաւալգլոր կը շարժէին»[23]։

(18) Լաստիվերտցի, գլ. ԺԱ. էջ 44։
(19) Տես Զամչեանի մէջ «Պատմ. Հայոց», Հատոր Բ. գլ. ԽԲ. էջ 946։
(20) Լաստիվերտցի, անդ։
(21) Անդ։
(22) Անդ, էջ 46-47։
(23) Անդ, էջ 48։

ՍՄԲԱՏԱԲԵՐԴԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Ամէնէն սաստիկ կոտորածը տեղի ունեցաւ Սմբատաբերդի առջեւ, Մանանագի դաւառին մէջ, բարձր լեռներու հովիտ, Դերջանի հարաւակողմը։ Լեռնաբերդին մէջ փախեր ապաւիներ էին բազմաթիւ մարդիկ, տանելով իրենց հետ անթիւ անասուններ։ Թուրքերը մոլեգին թափով դիմեցին բերդին վրայ, կործանեցին անոր ամուրները, յարձակումով տիրեցին բերդաքաղաքին, սուրէ անցուցին բոլոր փախստականները[24]։ «Անոնք որ ձեռք ինկան, — կ'ըսէ ականատես պատմիչը, — սուրով սպաննեցին, անոնք որ ապառաժուտ տեղեր ամրացան՝ նետերով խոցելով՝ սատակեցին։ անձաւին վրայ եկնող բազմութիւն մը՝ մեծամեծ քարերով ջարդեցին, անոնց թաւալգլոր դիակները մէկմէկու վրայ դիպուելով՝ իբրեւ փայտահարներու կոյտեր՝ առջեւը կեցած ձորը լեցուցին»[25]։

Երեկոյեան դէմ, հրոսները՝ աւարը, գերիները եւ սպանուածներէն կողոպտած իրեղէնները առնելով մեկնեցան ծխացող աւերակներէն, իրենց հետեւը թողլով ողբերու արժանի տեսարան մը։

«Ասոնց երբ պէտք եղաւ, — կը դրէ ողբերգակ Լաստիվերտցին, — շատ խղճալի տեսարան բացուեցաւ, աւելի սրտաճմլիկ քան առաջին տեսարանը։ Վիրաւորուածներէն ոմանք դեռ կէս մը կենդանի, լեզուներնին ծարաւէն ցամքած, տկար ձայնով մը իրենց ծարաւին հնար մը գտնելու կը ջանային, բայց չկար մէկը որ ջուր տար։ Ոմանք ալ սաստիկ վէրք մը առած ու ձայներնին կտրած՝ անդադար կը հեւային։ Ոմանց վիզը կէս մը կտրուած ու կիսամեռ գետին ինկած՝ ցաւին սաստկութենէն կը հառաչէին եւ ոտքերնին ձեռքերնին գետին կը զարնէին։ Բայց ասոնցմէ աւելի ահաւոր տեսարան մը կար, որ քարերն անգամ եւ անշունչ արարածները ողբի եւ հառաչանքի կը շարժէին։ անգամ թշնամին գերիները քաղաքէն հանելէն յետոյ, մանուկները ծնողներու գիրկէն յափշտակեցին եւ գետին զարկին։ ինկածներէն ոմանք՝ քարի զարնուած չարաչար մեռած էին։ ոմանց փորը պայթած ու փորոտիքը դուրս թափուած։ Իսկ ողջերէն չափահասները ադին անդին վազվզելով՝ արտասուալից աչքերով մայրերնին կը փնտռէին, եւ լալու ձայնը լեռները կը թնդացնէր, բայց անոնք չկարենալով քալել, գետնին երեսը սողալով՝ կը նչէին»[26]։

ԱՐԾՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Սմբատաբերդէն՝ Թուրք եւ պարսիկ աղեղնաւորները եւ սուսերամարտիկները ուղղուեցան դէպի Արծն մեծ քաղաքը, որ կը գտնուէր Կարնոյ հիւսիս–արեւմուտքը։ Արիստակէս Լաստիվերտցին, որ ծնած էր Լաստիվարդ գիւղին մէջ, այդ մեծ քաղաքին սահմաններուն վրայ, կ'ըսէ թէ «Արծն հոյակապ եւ ականաւոր էր, նման նորահարս կնոջ, որ դեղեցիկ ու վայելուչ դէմքով եւ զարդերու պայծառութեամբ՝ ամէնուն ցանկալի կ'երեւէր»։ Եւ ուրիշ տեղ մըն ալ կ'ըսէ։ «Իբրեւ պատուական ակունք մը՝ մեր քաղաքը լուսապեղ պայծառութեամբ կը փայլէր բոլոր քաղաքներուն մէջ, բոլորովին դեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն»[27]։

Արդարեւ, օտար պատմիչներն ալ հիացումով կը խօսին Կարնոյ դաշտին այդ գլխաւոր քաղաքին վրայ, իբրեւ առաջնակարգ շահաստան քաղաք, որ կը պարունակէր մեծ հարստութիւն։ Բնակիչներուն թիւն էր աւելի քան 300 հազար[28], որոնց-

(24) Անդ, էջ 50։
(25) Անդ։
(26) Անդ, գլ. ԺԱ. էջ 91։
(27) Լաստիվերտցի, գլ. ԺԲ. էջ 53։
(28) Զամչեան, « Պատմ. Հայոց », Հատոր Բ. գլ. ԽԲ. էջ 948։

մէջ շատերը փարթամ, մեծատուն, փառաւոր եւ ազնուական էին, շատերն ալ իմաստուն եւ բարեպաշտ։ Սպարապետ Սմբատ պատմագրի վկայութեան համաձայն՝ Արծնի եկեղեցիներուն թիւը 700-ի կը հասնի[29]։ Իսկ Ուռհայեցին՝ մինչեւ 800-ի կը բարձրացնէ[30]։ Այս թիւերը չափազանցուած պիտի համարուէին, եթէ երկրորդ պատմագիրը «եկեղեցի ընդ պատարագով» բացատրութիւնը աւելցուցած չըլլար, որով ըսել կ'ուզէ պատարագ մատուցանելիք խորաններ, որոնք բազմաթիւ էին եկեղեցիներու զանազան խորշերու մէջ, որոնց օրինակը մեզի կը պարզէ Ս. Անտոն Պատուացիի հոյակապ տաճարին բազմաթիւ խորշերուն մէջ բացուած խորանները։

Սակայն, այդ քաղաքը, որ այսչափ մեծ էր եւ բազմամարդ, չունէր ո՛չ պարիսպ, ո՛չ բերդ[31]։ Բիւզանդացի զօրավարը, Քատաքալոն, հրաւիրեր էր քաղաքացիները ապաստանելու մօտակայ Կարնոյ քաղաքին պարիսպներուն տակ։ Բայց անոնք, թէպէտ փախուստի ալ յոյս չունէին, սակայն իրենց ուժին վրայ վստահ, մերժեցին հոռոմ զօրավարին խորհուրդը, եւ ճակատեցան Թուրքերուն դէմ, քաղաքին շրջակաները։ «Սաստիկ եւ ահաւոր եղաւ պատերազմը, — կ'ըսէ Ուռհայեցին, — այնպէս որ քաղաքին չորս կողմի արտերը դիակներով լեցուեցան[32]։ Կարելի չեղաւ դիմադրել Թուրք ու պարսիկ ազեղնաւորներուն եւ սուսերամարտիկներու բազմութեան։

Դաշտին վրայ պարտուած, Արծնի բնակիչները նահանջելով մտան քաղաքը, եւ տանիքներուն վրայ ելլելով՝ քարերով եւ նետերով պատերազմեցան, տունէ տուն ինքզինքին քաջաբար պաշտպանելով։ Ի վերջոյ, թշնամի զունդերը քաղաքը շրջապատելով՝ խուժեցին ներսը, եւ իբրեւ «քաղցած շուներ» — բառերը Լաստիվերտցիին են — շատերը սուրէ անցուցին։ Անոնք որ տուներու եւ եկեղեցիներու մէջ փախեր էին՝ կրակ տալով անողորմաբար այրեցին. եկեղեցիներու մէջ բռնուած քահանաները այրուեցան. իսկ անոնք որ դուրսը բռնուեցան՝ սպանուեցան, մեծամեծ խողեր անոնց դրկերուն մէջ դնելով քրիստոնէական կեանքը նախատելու, եւ իբր ծաղրանք տեսնողներուն։ Այսպէս անխնայ խողխողուեցան հարիւր յիսուն վիճակաւոր քահանաներ»[33]։

Այս դաղանական արարքները կատարելէ վերջը, Թուրքերը քաղաքը կրակի տուին։ «Օդն ալ, կ'ըսէ Լաստիվերտցին, կործանական օրուան ձեռնտու եղաւ, վասնզի հովն ալ ուժգին փչելով՝ կրակը կը բորբոքէր, այնպէս որ ծուխը ծառանալով՝ մինչեւ երկինքը կը հասնէր, եւ հրդեհի լոյսին ցոլքերը արեգական ճառագայթներուն կը յաղթէին»[34]։ Կեդրենոս յոյն պատմագրին համաձայն՝ քաղաքին մէջ սրով ու հրով մեռնողներուն թիւն էր 140 հազար[35], իսկ Մատթէոս Ուռհայեցիին համաձայն՝ 1000 եւս աւելի, այսինքն է՝ 150 հազար[36]։

Անոնք որ այս ահաւոր կոտորածէն ազատեցան՝ դերի բռնուեցան, մանաւանդ «հովասուն եւ բարեկեցիկ կոյսեր եւ կիներ», որոնք բռնադատուեցան «ոտքով քալելու»[37]։ Թուրքերը խմացած ըլլալով՝ թէ Արծն քաղաքը լեցուն է ոսկիի եւ արծաթի անհամար չափով[38], քաղաքը այրելէ առաջ՝ կողոպուտի սկսեր էին։

Իբրահիմ-Ինալ կողոպտեր էր բոլոր եկեղեցիներու հարստութիւնները, որոնք բեռցուեցան քառասուն ուղտերու եւ վեց եղներով լծուած ութ հարիւր սայլերու վրայ[39]։ Աւարին մեծ մասը, ըստ Ուռհայեցի պատմագրին, կը բաղկանայ «ոսկիէ, արծաթէ եւ դիպակներէ», որոնք բռնեցին Պարսկաստանի ճանապարհը։

Այսպէս, Արծն՝ զոր Ուռհայեցին ալ կը կոչէ «Վայելուչ եւ փառաւոր քաղաք», աւերակ մնաց մինչեւ այսօր. իր տեղը կայ այժմ Քարա – Արզ գիւղը, որ է «Սեւ – Արծն»։ Անուանի քաղաք ըլլալուն, իր անունն առաւ մօտակայ Կարին քաղաքը, կոչուելով Արծրուն կամ Արզրում, որ կը սուղարանուի իբր «Արծն – Հոռոմոց», դառնալով քաղաքին ամէնէն գործնական անունը։

ԿԱՊՈՒԱՌՈՒԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Թուրք բանակը միշտ առաջնորդուած Իբրահիմ-Ինալէ, իր զէնքերը դարձուց բիւզանդական ուժերու դէմ։ Վասնզի Թուրք հրամանատարը տեսեր էր, որ Հայաստանի վրայ տեղացող այնքան հարուածներէն վերջն ալ, բիւզանդացի զօրավարները բոլորովին անտարբեր մնացեր էին, թէեւ 60,000 յոյն զօրքեր համախմբուած էին Հայաստանի սահմաններուն վրայ[40]։ Ինչպէս ակնարկեցինք, ոչ միայն յունական բանակը կորսնցուցեր էր իր պատերազմական թափը, այլ բիւզանդացի զօրավարներն ալ, որոնք իրենց հաճոյքներուն ետեւէն երթալով, օտար ազգերու կերակուր տուին Հայոց աշխարհը, զոր յափշտակեր էին։ Միայն Քատաքալոն զօրավարն էր, որ ուզեր էր օգնութեան հասնիլ Արծն քաղաքին։ Սակայն Բուլղար Ահարոնը, բիւզանդական արքունիքէն ընդունած հրահանգին համաձայն, ընդդիմացեր էր բիւզանդացի սպարապետի առաջարկին։

Բայց երբ Թուրքերը օր ըստ օրէ աւելի յանդուգն դարձան, եւ Հայաստան աշխարհի կրած հարուածներուն լուրը հասաւ Մոնոմախոս կայսեր ականջը, սա փութաց նոր զօրքեր ղրկել, որոնք դրուեցան Քատաքալոնի եւ Ահարոնի հրամանատարութեան ներքեւ։ Կայսրը գրեց նաեւ Գրիգոր Մագիստրոսի, այդ ատեն Միջագետքի դուքս, իր զօրքով Հայաստան երթալ, օգնելու համար յունական բանակներուն[41]։ Սակայն, հակառակ այսչափ օգնական ուժերուն, բիւզանդացի զօրավարները դեռ չէին համարձակեր Թուրքերու դէմ պատերազմի ելլել, բայց չէին կրնար նաեւ կայսերական հրամանը անտեսել։ Ուստի, ստիպուեցան նորէն գրել Վրաց Թագաւորին, որ շուտով օգնութեան հասցնէ վրացական բանակը, խոստանալով անոր պետին, Լիպարիտին, «շատ դանձեր եւ պարգեւներ»[42], ինչպէս որ սպարապետը պահանջեր էր։ Ստեփանոս Օրբէլեանի համաձայն՝ Լիպարիտ ձեռքի տակ ունէր 700 ազնուականներ, որոնք իրենց սեպհական ծառաներն էին, 16,000 պատերազմիկներ, եւ 10,000 մարդիկ, որ արքունի զօրքին կը պատկանէին[43]։ Վերոյիշեալ զօրքին կը պատկանէին։ Վերոյիշեալ զօրքերով, Լիպարիտ գնաց Վաղընեղով իր բանակը, Լիպարիտ գնաց Վանդ, Կարսի դաշտը, ուր իր զօրքին հետ խառնուեցան Հոռոմներու զօրքերը[44]։ Թերեւս այս պարագան նկատի առնելով է՝ որ Սէն-Մարտէն՝ Օրբէլեանի «իսկ ի զօրացն արքունի էառ զտասն հազար այր», կը թարգմանէ. «Նա (Լիպարիտ) իրեն հետ վերցուց հայ զունդերէն տասը հազար» եւն.։ Ֆրանսացի պատմագիրը կը հաստատէ, թէ «արքունի այր» բացատրութիւնը

(29) Սմբատ Սպարապետ, «Տարեգիրք», էջ 66։
(30) Ուռհայեցի, Մատն Ա. էջ 121։
(31) Անդ, էջ 120։
(32) Սմբատ Սպարապետ, «Տարեգիրք», էջ 66։
(33) Լաստիվերտցի, գլ. ԺԲ. էջ 57։
(34) Լաստիվերտցի, գլ. ԺԲ. էջ 56։
(35) Տես Զամչեան, գլ. ԽԲ. էջ 948։
(36) Ուռհայեցի, Մատն Ա. էջ 121։
(37) Լաստիվերտցի։ Անդ, էջ 57։
(38) Ուռհայեցի, անդ, էջ 120։

(39) Ուռհայեցի։ Անդ, էջ 121 եւ 556։
(40) Լաստիվերտցի, գլ. ԺԳ. էջ 58։
(41) Ուռհայեցի։ Անդ, էջ 121–22։ Լաստիվերտցի։ Անդ։ Սմբ. Սպարապետ «Տարեգիրք», էջ 67։
(42) Լաստիվերտցի, գլ. ԺԳ. էջ 59։
(43) Ստեփաննոս Օրբէլեան, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Հատ. Բ. էջ 120։
(44) Անդ։

© National Library of Armenia

թիւնը պէտք է հասկնալ, ոչ թէ Վրաց թագաւորէն առած՝ այլ Կարսի Գագիկ արքայէն[45]: Անհաւանական չէ, որ Սէն-Մարտէն աչքի առջեւ ունեցած ըլլայ ուրիշ աղբիւր մը՝ որ մեզի անծանօթ է:

Վրացական բանակը չափազանց ուշ հասած՝ չկրցաւ փրկել Արծն քաղաքը, որ արդէն բոցերու ճարակ եղած էր: Միւս կողմէ, Թուրքերը, 18 սեպտեմբ. 1049-ին, արդէն հասեր էին Կապուտաուուի բերդին առջեւ, որ կը գտնուէր Արջովիտ գաւառին մէջ, Բասենի դաշտին սահմաններուն վրայ: Քատաքալոն առաջարկեց անմիջապէս յարձակիլ Թշնամի բանակին վրայ, որ դեռ նոր հասած ըլլալով՝ անկարգ վիճակի մէջ էր: Բայց շաբաթ էր, Վրացւոց համար ձախորդ օր, ինչ որ կ'արգիլէր ասոնց պատերազմի գործողութեանց մասնակցիլ[46]: Ասոր վրայ, Լիպարիտ տեղէն չշարժեցաւ. քաշուեցաւ բերդին մէջ, իր զօրքերուն պահապան կարգելով իր քեռորդին Զորտուանէչ զօրավարը[47]: Բայց բուն պատճառը այդ չէր, այլ ինչպէս կը վկայէ ժամանակակից հայ պատմագիրը՝ Բիւզանդացի զօրավարները իրարու հետ համաձայն չէին[48]: Իբրահիմ-Ինալ, այս անմիաբանութենէն խրախուսուած, նախայարձակ եղաւ, ստիպելով կայսերական բանակները իջնալու Բասենի մեծ դաշտը: Կայսերական բանակը այսպէս դասաւորուած էր: Քատաքալոն կը հրամայէր աջ թեւին, Ահարոն ձախ թեւին, Զորտանուէլ կեդրոնական թեւին:

Մեծ ճակատամարտը սկսաւ երեկոյեան դէմ: Քատաքալոն եւ Ահարոն, որոնց թեւերուն դէմ թրքական վաշտերը ճակատեր էին, հալածեցին սելճուքները մինչեւ խոր գիշերը: Զորտանուէլ հակառակ «այր հրզօր եւ պատերազմող»[49] ըլլալուն, չէր ուզեր գիշեր ժամանակ պատերազմիլ, բայց երբ տեսաւ թէ թուրքերը զէնքերնին իր բանակին դէմ դարձուցեր են, խրախուսուեցաւ եւ կատաղաբար խոյացաւ թշնամի շարքերուն մէջ, տալով պատերազմին անկարգ կերպարանք մը, վասնզի այնպիսի մութ ու թանձր խաւար մը պատեր էր, որ ոչ մէկը իր ընկերը կը ճանչնար, բայց եթէ իրարու ձայնէն. սակայն ամէնքն ի միասին աղաղակելով՝ ահագին դոչումներու եւ զոռումներու մէջ՝ իրարու ձայնն ալ չէին կրնար որոշել: Երբ պատերազմը իր սաստկութեան կէտին հասաւ, Զորտանուէլ, որ ինչպէս կ'ըսէ Ուռհայեցին, «իբրեւ դիւերուան առիւծ մը՝ այլազգիներու ճակատը կը դարնէր, փախուստի մատնելով զանոնք, ընդունեցաւ բերնին նետ մը՝ որ ծոծրակէն դուրս ելլելով՝ անմիջապէս մահ պատճառեց քաջ եւ հզօր մարդուն[50]:

Երբ քաջն Լիպարիտ իմացաւ թէ քեռորդին թշնամի ձեռքէ մը մեռած է, սաստիկ զառնացաւ եւ վրէժով լեցուեցաւ: Աղօթարանը բացուելուն՝ բերդէն դուրս ելաւ. անցաւ իր գունդին գլուխը, եւ «թէպէտ գիտէր, կ'ըսէ Ստեփաննոս Օրբէլեան, որ իր գունդը ոչինչ բան մըն էր թշնամիներուն անհամար բազմութեան քով, եւ հազիւ կը համապատասխանէր ջրոու եւ գինաքաղ խումբերուն», — որոնք բիւզանդական բանակներուն մէջ պաշտօն ունէին գինուորներուն ջուր մատակարարելու եւ մեռածներուն զէնքերը ժողվելու, — սակայն եւ այնպէս, ան զօրացուց իր գունդը՝ ըսելով. «Մի՛ վախէք, այլ միայն Քրիստոսի անունով զօրացէ՛ք եւ կնքեցէք զձեզ խաչին նշանով, եւ յաղթութիւնը մերն է»: Եւ անպարտելի ախոյեանը՝ «ձիէն վար իջնալով՝ ծունր դրաւ, կնքեց գինքը սուրբ խաչին նշանով,

(45) Անդ, «Ծանօթութիւնք», էջ 317:
(46) Ուռհայեցի, Մատն Ա. էջ 126:
(47) Լաստիվերցի: Անդ:
(48) Լաստիվերցի, գլ. ԺԳ. էջ 52:
(49) Ուռհայեցի, անդ:
(50) Ուռհայեցի: Անդ, էջ 126:

եւ յանձնեց ինքզինքը Քրիստոսի»[51]: Սիւնեաց արքեպիսկոպոսը այսպէս կը նկարագրէ իր ցեղակից գլուցաղնին զէնն ու զարդը, պատերազմի մտնելէ առաջ.

«Պարանոցէն կապեր էր փրկական խաչէն մասունք մը, եւ այսպէս ինքզինքը գինելով՝ հեծաւ տաճիկ երիվարին վրայ. թիկունքին վրայ նետեր էր ոսկենկար վահանը. ձախ ձեռքին մէջ բոներ էր գիւրաթեք նիզակին բունը եւ աջ ձեռքին մէջ պողպատէ երկսայրի լայն թուրը. ահագին դանակ մը, նման դարբինի մուրճի մը, կախուած էր ճուռնէն: Անցնելով ռազմաւոր շարքերու մէջէն՝ ան սիրալով կ'արչաւէր այս կողմը եւ այն կողմը: Անոր ոսկեկուռ գրահէն եւ սաղաւարտէն՝ արեգական պէս նշոյլներ կ'արձակէին»[52]:

Այսպէս սպառազինուած՝ Լիպարիտ «իբր առիւծ կը փչէր, կը գոռար», եւ թշնամիներէն մենամարտիկներ կ'ուզէր եւ կ'ըսէր. «Ես եմ Լիպարիտն Ափղազաց, եկէ՛ք Պարսից եւ Արեաց քաջեր՝ եւ իրարու հետ յառաջամարտիկ ըլլանք»: Եւ թէպէտ Լիպարիտ նոյն հրաւէրը շատ անգամ կրկնեց՝ սակայն «ոչ ոք չհամարձակեցաւ անոր առջեւ ելլել, եւ ուրեմն որ նշանաւորն Լիպարիտ արծուի պէս անոնց վրայ կը խոյանար, թշնամիներն ետ ետ երթալով մէկզմէկ կը կոխկռտէին: Երբ Լիպարիտ տեսաւ թէ իր թշնամիները վհատեր են, դարձաւ դէպի իր բանակը եւ զայն քաջալերելով՝ առաջ շարժեց»[53]:

Ահա այս տեսն է որ կը սկսի մարտի ճակատը, ուր երկու կողմերը, կ'ըսէ Օրբէլեան պատմագիրը, «զոչեցին ահեղ աղաղակաւ եւ խառնեցան ընդ միմեանս, եւ խմբեցաւ պատերազմն ահագին խմն զբղբղմամբ, որ թուէր իբր որոտումն ամպոց եւ ճայթմունք փայլատակմանց: Եւ

(51) Ստեփաննոս Օրբէլեան: Անդ, էջ 120:
(52) Անդ, էջ 120-121:
(53) Անդ, էջ 121:
(54) Անդ, էջ 121-122:

ինքն Լիպարիտ իբր զամպ հրախառն մտաւ նէր եւ ելանէր եւ կայծակնահար առնէր զարդուսմս, եւ զօրէն հրոյ ընդ եղէգն փոթորկեալ՝ կեղքէր զուազմ նոցա եւ անցանէր յայն կողմն, եւ յաջ եւ յահեակ հոսէր դեսս արեանց, եւ դնէր կոյտս դիականց եւ հատանէր յայլազգեացն գունդս գունդս եւ զայն իբրեւ զերամ նապաստակաց տապաստ արկանէր ի դաշտին: Եւ այնպէս կոտորեալ յաղթեաց Իսմայելացւոցն, եւ փախստական արար զսակաւ մնացեալսն քաջն Լիպարիտ»[54]:

Ուռհայեցին ալ կը վկայէ, թէ Լիպարիտ «Վարեաց զամենայն այլազգիսն ընդ երեսս դաշտացն, եւ արեան ճախճախս արարեալ գնոսա»[55]: Եթէ հաւատանք Օրբէլեանին, Լիպարիտ եւ իր ջոկատը յաղթական կը դառնան դէպի վրացական բանակը, բայց «անիծեալ եւ տիրասպան ազատքն վրաց երկուցեալ յահագին զօրութենէ նորա եւ խորհուրդ առեալ ընդ Դէդեպուլ[56] զօրագլուխսն Լիպարտի, եւ յանկարծակի հատին զջիլ երիվարին նորա, եւ ընկեցին յերկիր զԼիպարիտն: Եւ ի մէջ առեալ բազմութեանն սպանին զնա ի տեղւոջն, եւ ածին խաւար եւ սուգ քրիստոնէից»: Օրբէլեան պատմագրին համար՝ Լիպարիտի մահը պատերազմի գործողութեանց վերջ կը դնէ, վասնզի Թուրքերը «այդ բանը իմանալով՝ մեծ ուրախութեամբ նորէն ետ կը դառնան՝ սուրէ կ'անցընեն վրացի զինուորները, որոնցմէ ոմանք փախուստ տալով՝ ապրին անդին կը ցրուին, եւ այդ կ'ըլլայ կատարածը Հայոց եւ Վրաց աշխարհներուն, որովհետեւ Տաճիկը կը տիրէ ընդհանուր գաւառներուն[57]:

Վրաց մատնութիւնը՝ կը հաստատէ նաեւ Ուռհայեցին՝ գրելով. «Երբ Հոռոմոց

(55) Ուռհայեցի: Անդ, էջ 126:
(56) Կ'երեւի թէ այդ բառը արաբական «Թէթպիւլէթ» բառն է:
(57) Ստեփաննոս Օրբէլեան: Անդ, էջ 122:

© National Library of Armenia

զօրքերը տեսան Լիպարիտի քաջութիւնը, սուրի բերանը տուին զայն. անոնք Լիպարիտը թողին այլազգիներու մէջ, եւ վախան, որպէսզի նա քաջութեան անուն չը-ստանայ։ Այս տեսարանին առջեւ, թշնամիները միաբան ճակատեցան Վրաց զինուորներուն դէմ, եւ երբ պատերազմը սաստկացաւ, եւ Լիպարիտ որպէս առիւծ կը դոչէր այլազգիներու մէջ, վրացի զինուոր մը, որ Լիպարիտին եռեւը կեցած էր, թուրով կտրեց անոր ձիուն երկու ջիղերը. Լիպարիտ ձիէն վար իջաւ, նստաւ գետին, ասպարէն վրայ, դոչելով՝ թէ «Ես եմ Լիպարիտն»։ Ասոր վրայ՝ թշնամիները Վրաց զինուորներէն շատերը կոտորեցին, եւ մնացածները փախցուցին, իսկ Լիպարիտն ալ գերի բռնեցին[58]։

Արիստակէս Լաստիվերտցին՝ տարբեր կերպով կը պատմէ Լիպարիտին դլուխը հանդիպած արկածը։ Ժամանակակից հայ պատմագիրը՝ կ՚ամբաստանէ կայսերականները, մատնանշելով անոնց անմխիթարութիւնը։ «Պատերազմը խմբուելուն, կ՚ըսէ նա, Բուլղարին որդին՝ իր դունդով թիկունք դարձնելով՝ թշնամիներուն համարձակութիւն տուաւ, որ անոնք Լիպարիտն իր քաջ մարդերով պաշարեն, որոնցմէ ոմանք սպաննուեցան, եւ Լիպարիտի ձիուն ջիղերը սուրով կտրելով՝ զինքը ձերբակալեցին»։

Մինչ Սիւնեցի պատմիչը՝ իր տոհմը պանծացնելու յայտնի դիտաւորութեամբ՝ Լիպարիտը կը ներկայացնէ «մարտիրոսական արիւնով» պսակուած նահատակ մը, անոր մարմինը փոխադրել տալով Կարս քաղաքը[59], միւս հայ պատմագիրները՝ աւելի անկողմնակալ եւ արժանահաւատ՝ Օրբէլեան դիւցազնին հանդիպած ազէտը կը դնեն իրական չրջանակին մէջ։

(58) Ուռհայեցի։ Անդ, էջ 126–127։
(59) Ստեփաննոս Օրբէլեան։ Անդ, էջ 123։
(60) Լաստիվերտցի։ Անդ, էջ 59։

ԼԻՊԱՐԻՏ ԵՒ ՏՈՒՂՐԻԼ

Այսպէս, Լաստիվերտցին, յետ ըսելու թէ «թշնամիները աւարով լեցուած մեծ ուրախութեան մէջ էին, իսկ մերոնք վայերով եւ ողբերով լեցուն», կը յաւելու. «Պատերազմի յաղթութենէն վերջը՝ թշնամիները գերին ու աւարը առնելով՝ մըտան իրենց աշխարհը»[60]։ Իբրահիմ-Ինալ հասնելով Խորասան, իր կալանաւորը՝ Լիպարիտ Օրբէլեանը ներկայացուց սուլթան Տուղրիլ բէկին. «իբրեւ մեծ բան մը եւ ամէն գերիներէն աւելի անոր հաճելի, եւ զոր նա շնորհակալութեամբ ընդունեցաւ[61]»։ Վասնզի «Սուլթանը յառաջագոյն անոր անունը լսած էր, եւ անոր ամէն քաջութիւնները դիտէր»[62]։ Ըստ Ուռհայեցիին, Վրացի իշխանը Սուլթանին մօտ մնաց երկու տարի, տեղ տեղ գործելով քաջութիւններ։ Օր մը, կ՚ըսէ նոյն հեղինակը, «Սուլթան Տուղրիլի առջեւ հանեցին այլազգի խափշիկ մը, հզօր եւ քաջ մարդ, եւ Լիպարիտ իշխանը, որպէսզի իրարու դէմ պատերազմին։ Լիպարիտը յաղթելով՝ խափշիկը սատկեցուց, եւ այն ատեն սուլթանը զինքը ազատեց»[63]։

Սակայն՝ շատ հաւանական է, որ Լիպարիտ ազատեցաւ՝ շնորհիւ իր սրամտութեան։ Վարդան պատմիչը, — որ ոչ միայն հմուտ հեղինակ է, այլ նաեւ իր պատմած դէպքերուն մէկ մասը քաղած է Հաղբատի եւ Սանահնի վանքերուն հոչակաւոր դիւաններէն, — կ՚ըսէ թէ՝ «Տուղրիլ-բէկը մարդ ղրկեց Լիպարիտի, առաջարկելով որ իր հաւատքը դաւանի»։ Վրաց սպարապետը պատգամաւորին ձեռքով այս պատասխանը տուաւ. «Երբ քու երեսները տեսնելու ըլլամ՝ կ՚ընեմ ինչ որ

(61) Լաստիվերտցի։ Անդ։
(62) Ուռհայեցի։ Անդ։
(63) Անդ, էջ 127։

կը հրամայես»։ Եւ Լիպարիտ ներկայանալով սուլթանին ըսաւ. «Երբ զքեզ տեսնելու արժանի եղայ՝ քու կամքդ պիտի չկատարեմ եւ մահէն ալ չեմ վախեր»։ Երբ սուլթանը հարցուց անոր թէ ի՞նչ կ՚ուզէ, Լիպարիտ ըսաւ. «Եթէ վաճառական ես, ծախէ զիս, եթէ դահիճ՝ սպաննէ զիս. իսկ եթէ թագաւոր ես, պարգեւներով ազատէ զիս»։ Լսելով այս խիստուն խօսուածքները, սուլթանը ըսաւ. «Զեմ ուզեր ո՛չ քու գինին վաճառական եւ ո՛չ քու արեան դահիճ ըլլալ, այլ թագաւոր եմ, գնա՛ ուր կ՚ուզես, եւ զայն պարգեւներով արձակեց»[64]։

Իսկ Կեդրենոս կը պատմէ, թէ Լիպարիտ Օրբէլեան չուտով ազատ արձակուեցաւ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր եւ Տուղրիլ-բէկի միջեւ կնքուած համաձայնութեան մը հիման վրայ։ Այս միջադէպերը ցոյց կու տան՝ թէ Սուլթան Տուղրիլը, որ, ըստ Վարդանի բացատրութեան, բոլոր աշխարհը արիւնով լեցուցեր էր»[65], դիտէր գնահատել ոսոխին առնական քաջութիւնը, եւ ցոյց տալ, պարագաներու համաձայն, ասպետական վեհանձնութիւն, որմէ զուրկ չէին ուրիշ արեւելեան բռնակալները։

Մինչ Լաստիվերտցին կ՚ըսէ թէ Տուղրիլ-բէկ Լիպարիտ իշխանը «մեծ պարգեւներով խաղաղութեամբ արձակեց իր աշխարհը»[66], անդին, Ուռհայեցին կը պատմէ թէ սուլթանը «մեծ պարգեւներով ուղարկեց զնա Հոռոմներու քով, ի Կոստանդնուպոլիս։ Հոս, Մոնոմախոս տեսնելով զայն շատ ուրախացաւ, և մեծ պարգեւներով ուղարկեց զնա իր տունը, կնոջ եւ որդիներուն մօտ»[67]։ Իսկ Վարդան պատմիչը կ՚ըսէ թէ՝ «Որովհետեւ կայսրը Լիպարիտը իր մօտ կ՚ուզէր, սա զնաց անոր քով, եւ կայսրէն զօրքեր առնելով՝ եկաւ Վրաստան, եւ բռնելով Բագրատ թագաւորը՝ զայն ղրկեց կայսեր, եւ ինքը տիրեց բոլոր երկրին»[68]։

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ-ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի)

(64) Վարդան. «Հաւաքումն Պատմութեան», էջ 99։
(65) Անդ, էջ 96։
(66) Անդ, էջ 59–60։
(67) Ուռհայեցի։ Անդ, էջ 127։
(68) Վարդան։ Անդ, էջ 99–100։

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

«ՅՈՒՇԵՐՍ»

ԱՆԱՅԻՍԻ (ՏԻԿ. ԵՒՓԻՄԷ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ)

Գողտրիկ յուշամատեան մը, գրի առնուած վաւերական քերթողուհի մը կողմէ, որ բողբոջած է բեղուն չրջանի մը և բարեբախտաբար դեռ կ՚ապրի մեր մէջ։ Կ՚երեւակայէք այն առինքնող հմայքը, որ կը ներկայացնէ նման երկ մը, սկսեալ ութսունական թուականներէն մինչեւ մեր օրերը։

Տարօրինակ անձկութեամբ մը կը բանամ յուշամատեանը, խամրած տերեւներ կը յուսամ գտնել հնաբոյր էջերուն մէջ, բայց ահա «սիրած դէմքի մը ազուոր» պատկերը կը վերարուած կենդանանայ, տակաւ կը թարմանայ, կը ժպտի լինձ անցեալի մառախուղին մէջէն, ու հոգիս կը լիացնէ բիւր բիւր յոյզերով։

Երջանիկ դարաշրջան, երբ մէկը միւսէն աւելի հոյակապ դէմքեր կը լուսազարդէին հայ գեղեցիկ դպրութեանց երկնակամարը, որոնց յիշատակը յանկարծ կը վերապրի «հին, մոռցուած երգի մը յանկերգին» պէս։

Զգայուն քերթողուհիի մը հոգիի պրիսմակէն է որ կը ցոլանայ լուսեղէն պատկերը անցեալ դարու պաշտելի դէմքերուն և կը բաղխէ մեր սրտին զոները։

Թովմաս Թերգեան... քնքոյշ, վսեմ, լուսամիտ, այն որ հիանալի լաւատեսութեամբ մը լուսնին ցոլքերը կ՚ընդունէր տիզմին մէջ...։ Ինք կ՚ըլլար առաջինը, որ կը խրախուսէր մատղաշ բանաստեղծուհին, կ՚առաջնորդէր իր